

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשון ההגדה של פסח

א. לשונות שאינם מגוף ההגדה

1. **שבת הגדול** – כך מכונה השבת שלפני הפסח. טעמים אחדים ניתנו לדבר. הטעם הידוע ברוב קהילות ישראל: שבת (הנס) הגדול. לפי זה המבנה הוא של סמיכות. ואולם נראה, שהמבנה הוא של שם ולוואי התואר שלו. ושני עניינים טעונים הסבר: (א) היעדר התאם בידוע: שבת הגדול במקום "השבת הגדול". התופעה ידועה בלשון חכמים, כגון: כנסת הגדולה, חסידים הראשונים. (ב) היעדר התאם במינו של השם: שבת הגדול "שבת הגדולה", ואולם במקרא השם "שבת" משמש במין זכר ובמין נקבה, כגון: שבע שבתות תמימות תהיינה (ויקרא כג, טו), כנגד: שמר שבת מחללו (ישעיה נו, ב). בלשון התנאים "שבת" משמש במין נקבה, כגון: מותרין באותה שבת (= שבע, תענית ד, ז), שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה (עירובין ט, ג).

2. **מצה שמורה** – בפי בני תימן מצה משומרת – כך מכונה המצה שנאפתה מקמח חיטים שנשמרו משעת קצירתן שלא יבואו במגע עם מים, כדי שלא יחמיצו. מצה רגילה נאפית מקמח חיטים שנשמרו משעת טחינתן בלבד. מקורה של המצה השמורה בפסוק: "ושמרתם את המצות" (שמות יב, יז).

והפסוק הזה מביא אותנו גם לקשר שבין חמץ ל"החמצת הזדמנות": במדרש הלכה (מכילתא דר' ישמעאל) על הפסוק אומר ר' יאשיה: אל תקרא כן (המצות) אלא ושמרתם את המצות. כדרך שאין מחמיצין את המצה, כך אין מחמיצין את המצווה, אלא אם באה מצווה לידך, עשה אותה מיד (ובלשון רש"י לפסוק: אם באה מצווה לידך אל תחמיצנה).

ובכן, "מחמיצין" משמשת כאן בהוראת משהים, מעכבים, דוחים. ומכאן: מי שהגיעה לידו הזדמנות טובה ולא הזדרז לנצלה, נמצא מחמיץ אותה.

3. **ליל הסדר** – הלילה הראשון של הפסח מתנהל לפי כללי הטקס, כלומר לפי סדר מסוים, וכדי להקל על הזיכרון אף נתחברו סימנים מפויטים. בדורות האחרונים נתקבלו בכל קהילות ישראל החרוזים "קדש ורחץ/ כרפס יחץ/ מגיד רחצה/ מוציא מצה/ מרור כורך/ שולחן עורך/ צפון ברך/ הלל

נרצה". החרוזים מיוחסים לבית מדרשו של רש"י. הנה, למשל, סימן אחר, שהיה מקובל בספרד: קנ"ך יִהְיֶה מִמֶּךָ שְׁמִיָּה, ופירושם: קידוש, נטילה, כרפס/ יבצע, הגדה, נטילה, המוציא/ מצה, מרור, כריכה/ שמורה, מזון, הלל. שים לב, גם בתוך ההגדה מצינו סימנים בראשיתיות, כדי לזכור את עשר המכות לפי סדרן: ר' יהודה היה נותן בהן סימנים: דצ"ך עד"ש באח"ב.

4. ליל שימורים – הלילה הראשון של הפסח נתכנה בפיוט "ליל שימורים" על פי הפסוק: ליל שְׁמֵרִים הוא לה' להוציאם מארץ מצרים הוא הלילה הזה לה' שְׁמֵרִים לכל בני ישראל לדרֹתָם (שמות יב, מב). וכבר נדרש צירוף זה בתלמוד: לילה המשומר מששת ימי בראשית; לילה המשומר מכל רע (על-פי הפסוק "ולא יתן המשחית לבא אל בתיכם לנגף" שמות יב, כג). פרשני ימי הביניים הוסיפו עליהם: רשב"ם פירשו מלשון המתנה וציפייה. ואבן עזרא פירש "שלא יישנו רק יודו ויספרו גבורות השם בצאתם ממצרים. וככה רמזו חז"ל בהגדה: מעשה בר'... שהיו מסובין בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: רבותינו הגיע זמן קריית שמע של שחרית".

ואכן, פרשני מקרא מודרניים הקבילו לו את "שמר" (שָׁמַר) הערבי, המשמש במובן: השתעשע בלילה; בילה את הלילה ער. וזוהי המשמעות של "ליל שימורים" שנתקבלה בעברית שלנו.

5. הגדה (של פסח) – הטקסט הנאמר בליל הסדר נקרא "הגדה" על-פי מצוות התורה: והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים (שמות יג, ח). למעשה, "הגדה" הוא שם פעולה של "הגיד" (משורש נג"ד) ואין בינה לבין "אגדה" אלא הבדלי מסורת בכתוב. בטקסטים שמקורם בארץ-ישראל נהגו לכתוב: אגדה, אבדלה, אבטחה וכיו"ב, ואילו סופרי בבל כתבו: הגדה, הבדלה, הבטחה וכיו"ב. היום חל בידול סמנטי במקצת הזוגות האלה: הבטחה שונה מאבטחה, הזכרה מאזכרה וכיו"ב.

6. ארבעה כוסות – מוזגין לו כוס ראשון... כוס שני... כוס שלישי... כוס רביעי. כוס כאן במין זכר על דרך המקובל בלשון המשנה. וכן בפיוט "צור משלו אכלנו" המושר בסעודות שבת: על כוס יין מלא כברכת ה'. במקרא "כוס" נקבה, כגון: גם עליך תעבר כוס (איכה ד, כא).

7. מוזגין לו כוס... – "מזיגה" היא פעולת העירוב של שני נוזלים, כגון הוספת מים ליין. יינם של הקדמונים היה מרוכז מאוד וחריף, וקודם ששתו

אותו נהגו להוסיף לו מים כדי לדללו. בני תרבות לא שתו "יין חי" (לא מזוג), וגם היום, אף-על-פי שהיין דליל מאוד, נשאר אצל עדות אחדות (כגון יהודי מרוקו) זכר לדבר: מטפטים מעט מים לתוך גביע היין של הקידוש בכל שבת ומועד. בעברית החדשה מזג משמעו: יצק נוזלים מכלי לכלי.

8. **שותין בהסיבה** – "הסיבה" הוא שם פעולה של הפעיל במשקל נדיר: בהגדות עתיקות אחדות מצאנו; הַסִּבָּה, במשקל רגיל יותר של שם הפעולה. ובהגדות אחרות מצאנו: הַסִּבָּה, הַסִּבָּה (בהשפעת הַסֵּב, מִסְבֵּז) אבל ברוב ההגדות: הסיבה. החוקרים מצאו דוגמות נוספות לצורה זו: המיתה, העידה, הניפה (כולם מפועלי ע"ו); הרעיבה, השביעה. ובעברית החדשה, לפי החלטה האקדמיה ללשון העברית, מוטיבציה היא הַנִּיעָה.

ב. לשון ההגדה

אנו עוסקים בגוף ההגדה, שהוא קדום, ולא בפיוטים ובשירים שנספחו לה בימי הביניים. את גרעינה של ההגדה נמצא בפרק י' של מסכת פסחים במשנה ובמדרשי ההלכה של התנאים. אם נוציא אפוא מכלל דיון את פרקי המקרא ואת הפסוקים הבודדים הנדרשים בהגדה, נעלה, שההגדה כתובה בעיקרה בלשון חכמים, הן מצד דקדוקה הן מצד אוצר המלים שלה. אדגים זאת מתחום אוצר המלים (ובסוגריים אציין מקבילה מקראית). כינויים: אנו (אנחנו, נחנו), את (אתה), זו (זאת), אֱלוֹ (אלה). מלות: עכשיו (עתה), מניין (מאיין), אילו (לו), על שום ש (כי, מפני אשר), אלא (כי אם), על אחת כמה וכמה (אף כי, ואיך...), הרי (הנה, הן), אפילו (גם כי). פעלים ושמות: ממון (נכסים, עושר, רכוש), הכניסנו (הביאנו), סיפק צרכנו (נתן לנו חפצנו), שחרית (שחר, בוקר), אפיקומן, הבטחה, סימנים (אותות). ביטויים מיוחדים: יצא ידי חובתו, לראות את עצמו כאילו..., תלמוד לומר, הוציא את עצמו מן הכלל, כפר בעיקר, צא ולמד, דרך ארץ. להלן נעסוק במבחר צורות ועניינים.

1. **מה נשתנה** – בלשון המקרא: השתנה (התפעל), אבל בלשון חכמים חל שינוי בצורת הבניין: נתפעל.

2. **בין יושבין ובין מסובין** – הצורה "מסובין" חורגת מדקדוק הלשון וכבר נתקשו בה מחברי המילונים של הדורות האחרונים, שהביאוה בערך "מִסְבָּה" (שורש סב"ה, בבניין פועל) שאין לו יסוד בלשון. למעשה, שורשו

ובניינו נלמדים מהמקורות: אפילו עני שבִּישְׂרָאֵל לא יאכל עד שיסב (פסחים י, א); כל העם מסובין על הארץ והוא מיסב על הספסל (סנהדרין ב, א). ובכן, השורש הוא סב"ב והבניין – הפעיל. ועדיין הדבר קשה: על-פי מָקַל – מְקַלִּים היינו מצפים ל־מָסַב – מְסַבִּין. ואכן, *מְסַבִּין היא שנתגלגלה למְסַבִּין. מדוע? החוקרים הראו שבארץ-ישראל של תקופת המשנה נשתנו בעברית (ובארמית) התנועות i, a ל-u או ל-o לפני עיצור שפתי, כגון ב' או מ'. דוגמות: (א) בארמית ארץ-ישראלית ריבוי של גִּבְר (= גָּבַר) הוא: גוֹבְרִין במקום גְּבְרִין (וידוע שם המקום בית-גוברין). (ב) במסורת אחרת: לשום, משום, על שום... ובמסורת אחרת: לשם, משם, על שם. תן דעתך! באחדות מהגדות תימן מצינו מסורת אחרת: מְסַבִּין (ולפי מסורת זו היחיד הוא: מְסַב). בכמה מהגדות אשכנז שבכתב-יד ושבדפוסים הקדומים מצינו ניקוד אחר: מוֹסְבִּים. (הופעל של סב"ב), נראה, שזוהי תוצאה של פישוט הצורה המוקשית.

3. **משועבדים** – הפועל "שעבד" שאל מארמית (מקביל ל"העבִיד" העברי). ולצדו משמש בן זוגו "שחרר", שאף הוא שאל מארמית. בלשון חז"ל שניהם פעלים מרובעים. בעברית החדשה הם מצטרפים לשורה ארוכה של פעלים מחודשים (שכפל, שחזר) היוצרים תבנית חדשה: בניין שְׁפַעַל.

4. **מעשה ב (רבי אליעזר...)** – זוהי נוסחת פתיחה שגורה מאוד לסיפור מעשה בספרות חז"ל. במקרא: ויהי היום...; איש אחד....

5. **קריית שמע** – בדפוסים רגילה הצורה הצפויה "קריאת שמע". בלשון חכמים נהג הפועל "קרא" על דרך גזרת ל"י (קרינו, לקרות), ומכאן: קְרִיָּה. אולם תיבה זו ועוד מספר תיבות שעיצורן השני ר' שינו את הגייתן: בְּרִיָּה (= בריאה), פְּרִיָּה וְרִבְיָה וכן קְרִיָּה.

6. **רְבִי אליעזר** – זוהי מסורת הקריאה של בני תימן והספרדים (רב – רְבִי על דרך: פֶּת – פְּתִי); בני אשכנז קוראים: רְבִי (על דרך: סַל – סְלִי).

7. **רבותינו** – הריבוי של "רַב" אינו מתועד בצורות הנפרד והנסמך. צורת הנצמד: רְבוּתִי, רְבוּתֵינוּ, ורק לבני תימן מסורת אחרת: רְבוּתִי, רְבוּתֵינוּ.

8. **שאינו יודע לְשַׁאֵל** – בלשון המקרא צורת שם הפועל היא לעולם על דרך לפעול (לרכב, לאמור, לשאל) בלי התאמה למשקלה של צורת העתיד (אפעל, אפעל), החרִיג היחיד הוא: לְשַׁפֵּב. בלשון חכמים צורות שם הפועל נוהגות

על דרך העתיד: תִּשָּׂאֵל – לִשָּׂאֵל. תיגע – ליגע, תיתן – ליתן, תאמר – לומר, תרד – לִירד, תִּשָּׁב – לִישָׁב.

9. את פתח לו – בלשון חכמים מצינו, שגם "את" וגם "אתה" משמשות בזכר. אף במקרא מצויות דוגמות בודדות של "את" לזכר, למשל: ואם ככה אָתָּ עֲשֵׂה לִי... (במדבר יא, טו).

10. אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן – זוהי לשון המשנה (פסחים י, ח), ופירוש המאמר הוא: אין נפטרים מאכילת בשר בפסח (אין מסיימין אותה) באפיקומן. וכמו כן המפסיר, מי שקורא את ההפטרה בשבת, נפטר מפרשת השבוע (בתורה) בקריאת פרק מהנביאים.

ומהו אפיקומן? גלגול סמנטי מעניין עברה מלה זו. בתלמוד (בבלי פסחים, דף קיט, עמוד ב) היא נתפרשה בדרך האטימולוגיה העממית כנוטריקון: אפיקו + מן = הוציאו כליכם ("מאני" בארמית – כלים) ונלך לחבורה אחרת לחוג עמהם בדברי מתיקה וביין. ויש שפירשוהו כך: אפיקו + מן = הוציאו את המצה שהוטרסה (מן = דבר אוכל, מצה). ומה אומר המחקר? המלה שאולה מיוונית: epikōmon (= על הילולה, להילולה). היוונים נהגו ללכת אחרי המשתה מבית לבית ולהביא לחבריהם דברי מתיקה ויינות. בניגוד למנהג זה אומרת ההגדה: אין מסיימים את אכילת הפסח באפיקומן (בדברי מגדים). לשם כך התקינו חז"ל להניח פרוסת מצה לסוף. כדי לסיים בטעם של מצה בפה (= לחם עוני) ולא בשום דבר אחר; ומכאן צמחה ועלתה לפני כמה מאות שנים המשמעות החדשה: "אפיקומן" הוא אותה מצה שאנו מטמינים (בסימני הסדר היא נקראת: צפון).

וגנבת אפיקומן – מה מקורה? מנהג גנבת האפיקומן, שנועד להחזיק את הילדים ערים ומתעניינים, יש לו יסוד קדום בספרות התנאים: ר' אלעזר אומר חוטפין מצה לתינוקות בשביל שלא יישנו (תוספתא פסחים י, ט).

11. אנוס על פי הדיבור – כלומר לא מרצונו ירד יעקב למצרים אלא בגזרת ה'. "הדיבור" הוא דבר ה'. בכמה מן ההגדות העתיקות ומהגדות הספרדים נשתמרה הצורה המקורית "הַדְּבָר", על דרך הפסוק בירמיהו ה, יג: "וְהַדְּבָר" אין בהם. כיוון שצורה זו נזדחתה עם צורת הפועל בעבר, היא הומרה בצורה "דיבור". צורת הריבוי לא נשתנתה: עשרת הדיברות (דְּבָר – דְּבָרוֹת על דרך כיסא – כיסאות). ברור אפוא, ש"דיברות" זכר הוא (!) ושצורת היחיד "דיברה" היא יצירה עממית בדרך הגזירה לאחור. וכך יש לומר: הדיבר הראשון...

12. המקום/הקב"ה - בספרות חז"ל אין משתמשים בשמות ה' המצויים במקרא: שם אלוהות (אֵל, אֱלֹהִים), שם הוויה (יְהוָה) ושם אדנות (אֲדֹנָי). במקום זאת מצויים כינויים אחרים: המקום, הקודש/הקדוש ברוך הוא (=הקב"ה), וכן: הַשֵּׁם, ריבונו של עולם.

13. להזר לברך ולעלה - לַעֲלֶה (=לַעֲלוֹת) היא צורה המנוגדת לתהליך שהתרחש בלשון חכמים שבו מקצת פועלי ל"א נתמזגו בפועלי ל"י בחלק מהנטייה שלהם, כגון: קרינו, לקרות, במקום: קראנו, לקרוא. בצורה "לַעֲלֶה" נראה שפועל משורש ל"י נוהג על דרך ל"א: לעלה כמו למלא. וכבר מצינו אח לצורה זו במקרא: וישליכו לארון עד לַכֶּלֶה (דברי הימים ב' כד, י). וראוי לציין, שפסקה זו מקורה במשנה, במסכת פסחים י, ה ותיבה זו חסרה בכתב־היד, וכן היא חסרה גם בהגדות הספרדים ובני תימן.

14. לברך לעלה ולקלס - התיבה "ולקלס" חסרה בכתב־יד של המשנה (פסחים י, ה) ובהגדות בני תימן והספרדים. ואף באשכנז קמו חכמים שהתנגדו לאמירתה, וטעמם עמם: "לקלס" הוא פועל דר־משמעי - לשבח ולגנאי, וכלשון הריטב"א: "ואין ראוי לומר ולקלס לפי שנופל בו לשון גנאי כמו לעג וקלס". אבל כבר דחה חשש זה הרשב"ץ... "אבל רבותינו ז"ל משתמשים בו לשון שבח... מקלסים להקב"ה והוא מלשון במלכים יתקלס (חבוקק א, י) לשון שבח". ההבחנה ברורה: בלשון המקרא הוא משמש בעיקר במשמעות שלילית ואילו בלשון חכמים לעולם במשמעות חיובית. למעשה, פסק הפועל "קלס" המקראי מלשמש בלשון חכמים. הפועל המשמש בלשון חכמים גזור ממלה יוונית (kalos = יפה).

ג. ארמית

בשלושה מקומות מצאנו טקסט ארמי: בבדיקת חמץ (כל חמירא), בפתיחת ההגדה (הא לחמא) ובשיר החותם את ההגדה (חג גדיא). שני הראשונים יסודם קדום ואפשר שהם משתלשלים ועולים עד לבבל של תקופת האמוראים והגאונים, כשהארמית שימשה לשון דיבור בפיהם של יהודים. השיר "חד גדיא" נתחבר, כנראה, במאות ה"ד-ט"ו, ונדפס בפעם הראשונה בהגדת פראג 1556.

נתרגם משפטים אחדים: (1) כל חמירא וחמיעא דאיכא ברשותי... ליהוי בטיל וחשוב כעפרא דארעא. תרגומו: כל מחמצת (שמרים) וחמץ שיש

ברשותי... יהיה מבוטל ונחשב כעפר הארץ. (2) בבהילו יצאנו ממצרים – כך פותחים הספרדים ובני תימן. תרגומו: בבהילות, בחיפזון יצאנו ממצרים. (3) הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים. כל דכפין ייתי ויכול... תרגומו: זה לחם עוני שאכלו אבותינו בארץ מצרים כל מי שרעב יבוא ויאכל. (4) ואתא הקב"ה ושחט למלאך המוות, דשחט לשוחט, דשחט לתורא דשתה למיא דכבה לנורא דשרף לחוטרא דהכה לכלבא דנשך לשונרא דאכל לגדיא דזבן אבא בתרי זוזי.

רוב המלים עבריות או קרובות מאוד לעברית. הסיומת "אָ" בסוף שמות מציינת יידוע (במקום ה"א הידיעה בראש מלה בעברית); ד = שי"ן הזיקה. נתרגם רק את המלים המודגשות: אתא = בא (ראה ישעיה: אתא בקר וגם לילה). תורא = שור. מיא = מים. נורא = אש (השווה: נר, "נור" – בית חרושת לגפרורים; נאר = אש בערבית). חוטרא = מקל, חוטר. שונרא = חתול. זבן (בבנין קל) = קנה. זבן (בבנין פיעל) = מכר. ומכאן: זבן = מוכר. תרי זוזי = שני זוזים, השווה: תרי עשר, תריסר.

ד. מירושת לשון ההגדה בעברית החדשה

עממיותה של ההגדה של פסח והחגיגות שבה והעובדה שהיא נאמרת מדי שנה בשנה גרמה לה להשתגר בפי רבים. אין פלא אפוא שהיא תרמה רבות לעברית החדשה בתחום הפרזיולוגיה (ניבים וביטויים וכיו"ב). כפולה ומכופלת, מה נשתנה...?, שאר ירקות, כפר בעיקר, שאינו יודע לשאול, חישב את הקץ, בחור כהלכה, בכבודו ובעצמו, סיפק צורכי פלוני, עשה בו שפטים, צא ולמד, אילו... דיינו, וכל המרבה ל/ב... הרי זה משובח, מה העבודה הזאת לכם?.

שינויים סמנטיים: כל דכפין – בהגדה משמעו "כל הרעב" (כפן = רעב). היום: כל דכפין = כל הרוצה. גמר עליו את ההלל – בהגדה נאמר: "מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו. רביעי – גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר". כלומר: מסיים עליו (על כוס רביעי) את אמירת ההלל (תהלים קיג-קיח). בתפילה משתמשים בו לציון אמירת "הלל" בשלמותו. היום הביטוי משמש במשמעות "שיבח מאוד".